

РОЛЬ ІНІЦІАЦІЙ У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

УДК 159.9:316.61:356.13

О. Ю. Андрощук

Сучасні виховні технології не завжди призводять до отримання результатів, які б відповідали вимогам сьогодення. Тому актуальним є звертання до досвіду минулих культур з метою виявлення підказок, моделей і цінних ідей. Однією з найбільш цікавих, на нашу думку, є практика ініціацій у традиційних спільнотах. Ініціація була одним із ритуалів переходу, що супроводжують найбільш значущі соціально-особистісні зміни в житті людини: народження, дорослішання, одруження, зрілість, смерть тощо. У традиційних спільнотах ініціації були покликані оптимізувати психологічні зміни, що супроводжують соціальний (соціально-психологічний) перехід, та забезпечити максимально ефективне входження того, хто ініціюється, у соціум.

Питанням, що стосуються традиційних ініціацій, присвячено низку досліджень таких учених, як А. Анісімов, В. Балушок, Б. Беттельгейм, Н. Бутінов, Є. Мелетинський, А. Платов, М. Тендрякова, Дж. Уайтінг та інші.

Метою статті є аналіз сутності феномена “ініціація” у традиційному й сучасному суспільстві та визначення її ролі в процесі становлення майбутніх офіцерів-прикордонників.

Із часу виникнення людського суспільства прогрес цивілізації відбувався завдяки тому, що від покоління до покоління, від соціуму до окремої людини систематично передавалися знання, трудові навички, норми поведінки, матеріальні та духовні цінності. Кожним новим поколінням усе це засвоювалося, розвивалося і передавалося наступному поколінню. Під час історії склалися й утвердилися форми, засоби і механізми збереження та передачі соціального досвіду, які в сукупності називаються традицією.

В. Москалець трактує традицію як феномен, у якому суспільство виражає і стверджує себе. Її змістом є вироблені попередніми і визнані теперішніми

поколіннями духовні цінності, ідеали, вірування, норми і форми поведінки, свята, ритуали (обряди), присвячені визначним подіям та особам. Цьому змісту відповідає зміст законодавства, усіх інших документів і неписаних моральних засад, які регулюють відносини в суспільстві посередництвом певних норм, приписів, настанов. Зміни в ціннісних орієнтаціях, ідеалах суспільства трансформують існуючі в ньому традиції, а ті, що радикально суперечать їх змісту, руйнують. Особистість, дотримуючись традицій суспільства, соціального оточення, у якому живе, виражає свою солідарність, ідентичність з ними, належність до них. За це вона одержує від них визнання її “своєю”, схвалення, підтримку – джерело усвідомлення і позитивно забарвленого почуття захищеності, що стимулює її впевненість у собі, є суттєвою складовою почуття етнічної ідентичності, любові до “свого”, рідного, емоційно “теплого”. Зневага особистості до традицій, недотримання їх викликає моральний осуд її соціальним оточенням, його відчуження від неї, виключенням з числа “своїх”, а іноді й остракізм (вигнання), фізичні розправи, що породжує сталі негативно забарвлені емоційні переживання [1, с. 47–48].

Мета традиції полягає в тому, щоб закріплювати і відтворювати в нових поколіннях усталені способи життєдіяльності, типи мислення і поведінки. Поняття традиції є загальною назвою як для матеріальних і духовних цінностей, які сприймаються людьми як спадщина, так і для процесу і форм соціального дослідження.

Кожна нація, кожний народ, навіть кожна соціальна група мають свої традиції, становлення яких відбувалось упродовж тривалого часу. Форми реалізації традиції різноманітні, але основними з них є звичай, свято й обряд.

Обрядово-звичаєва сфера – це ті прикмети й ознаки, за якими розпізнається народ не лише в сучасному, але й у його історичному минулому. Адже вона охоплює всі ділянки особистого і суспільного життя кожної окремої людини. Святково-звичаєва спадщина, а також мова – це ті найміцніші елементи, що об’єднують і цементують окремих людей в один народ, в одну націю.

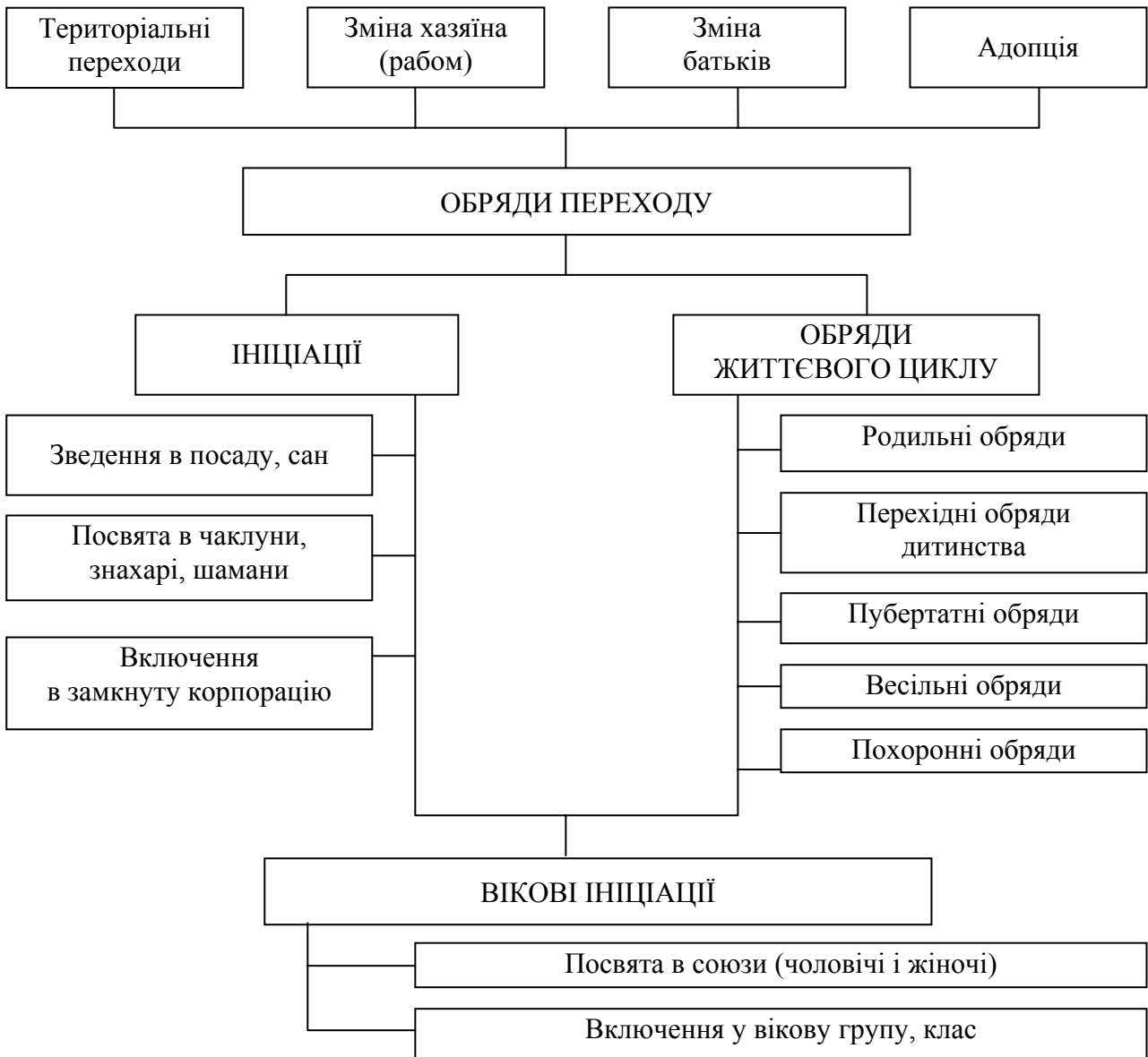
Серед обрядів окреме місце посідають обряди переходу, що відзначають і формально закріплюють перехід індивіда або групи людей у нову соціальну категорію і набуття нового соціального статусу. Обряди переходу вперше були виокремлені Арнольдом ван Геннепом. Як правило, вони мають трьохстадійну структуру, яка найбільш чітко виражена в обрядах ініціацій: сегрегація – видалення індивіда зі звичного оточення, його розрив з минулим; транцизія (лімінальна фаза) – межовий період, проміжний стан; інкорпорація – подальше включення індивіда у свою соціальну групу, але вже в новій якості [2, с. 74].

Пізніше М. Тендрякова, ґрунтуючись на дослідженнях Арнольда ван Геннепа та його послідовників, дає класифікацію дій переходу і вказує місце ініціацій серед них (див. рисунок) [3, с. 106].

У науковій літературі ініціаціями (від лат. *initiatio* – здійснення таїнств) називаються “комплекси дій, в основному обрядових, за допомогою яких здійснюється і формально закріплюється зміна соціального статусу індивіда, відбувається включення його в певне замкнуте об’єднання; придбання ним особливих знань, а також функцій або повноважень. У вузькому значенні ініціація – характерна головним чином для первісної культури посвята підлітків у дорослі, повноправні члени соціуму, найважливіший етап соціалізації особистості” [4, с. 139; 5, с. 175].

Судячи з аналізу довідникової літератури, це найбільш повне та змістовне визначення поняття “ініціація”. У деяких словниках ініціація визначається як “обряд, що виконується у родовому суспільстві з переходом когось в іншу вікову, соціальну та ін. категорію” [6, с. 427] або “у первісному суспільстві – обряди посвяти, що пов’язані з переходом юнаків і дівчат у віковий клас чоловіків та жінок” [7, с. 492; 8, с. 237]. Але більшість авторів довідникової літератури узагалі не згадують про ініціацію. Це свідчить про те, що цьому явищу не приділяється на сьогодні належної уваги. Воно не має в сучасному суспільстві такого значення, як у традиційному, в якому необхідність ініціацій впливала, крім іншого, з уявлення про неможливість прямого, звичайного подолання меж, які розділяють різні категорії (касти, вікові групи, субкасти

різних рівнів посвяти тощо). Звідси “основний принцип традиційної ініціації – проходження через Смерть – через те Місце, де немає ніяких меж” [9, с. 131].

Основні види обрядів переходу

У традиційних спільнотах існувало “два основних типи обряду ініціації: вікові ініціації, пов’язані з переходом людини з однієї вікової категорії до іншої; спеціалізовані (кастові) ініціації, які визначають входження людини в те чи інше об’єднання сакрального характеру (каста, “таємний союз” тощо) і (або) отримання нею доступу до того чи іншого виду магічних сил та сакральних цінностей (наприклад, набуття “шаманського зору)” [9, с. 124].

Як показує аналіз вивчення традиційної культури, обряди ініціації обох цих типів будуються за одними принципами та законами і часто відбуваються за одними обрядовими схемами. Найважливішим є те, що будь-яка традиційна ініціація (будь-то ініціація хлопчика, який стає чоловіком і набуває прав та обов'язків дорослої людини, або магічна ініціація шамана) має на меті власне посвяту, хоча вона і реалізується на різних рівнях соціальної стратифікації.

Усі ритуали першого типу ініціації виражають особливу концепцію людського буття: людина народжується незавершеною; вона повинна народитися вдруге духовно; вона стає людиною, лише коли переходить з “недосконалого”, дитячого стану в “досконалий” стан дорослого. Тобто можна сказати, що існування людини досягає повноти через низку традиційних переходів, через суму послідовних ініціацій.

Згідно з традиційними уявленнями, щойно народжена дитина не лише не має статі, статусу та інших ознак людини, але й взагалі не є такою. Так само, як і породілля, вона зберігає зв'язок з Іншим Світом, з якого з'явилась. Цей зв'язок того, хто народився, з Іншим Світом рветься за допомогою першої вікової посвяти, що здійснюється, як правило, у перші ж дні життя – нареченням дитячого імені. Значення цього наречення, яке відбувається одразу за народженням, у традиції є великим. По-перше, наречення імені очищує того, хто народився, розриває його зв'язок зі Світом Мертвих, де все безіменне. А по-друге, це наречення символізує, що той, хто прийшов у світ Живих, буде людиною, оскільки тварини також вміють народжувати дітей, але не вміють давати їм імена.

Разом із дитячим іменем той, хто народився, отримує і свій перший статус у суспільності людей – він стає дитиною. Цікаво, що слово “дитя” – середнього роду. Дійсно, діти в традиційних суспільностях вважались безстатевими та виховувались жінками родини або роду всі разом, без розмежування на хлопчиків і дівчаток. Таке виховання продовжувалось, як правило, до семи років.

Коли діти досягали віку двох–трьох років, вони вступали у другий ініціаційний цикл, що тривав приблизно до семи років і містив у різних народів два–три, а іноді і більше часткових посвят. Цей ланцюг посвят мав дві цілі: введення у стать і введення у рід. На Русі, наприклад, саме в цей період діти вперше одягали жіночу спідницю (сарафан) або чоловічі штани. З моменту завершення ініціації вони (уже не безстатеві діти, а хлопчики та дівчатка) виховувались окремо і починали опановувати навички і вміння, необхідні, відповідно, чоловікам та жінкам.

Другий аспект даної ініціації – введення у рід як молодших його членів. Соціальний статус дитини в архаїці відповідав соціальному статусу раба. Власне кажучи, російське слово “ребенок”, українське “парубок” походять від тієї ж древньої основи, що і слово “раб”. Статус дитини характеризується відсутністю як прав, так і обов’язків – крім права на частку в їжі й обов’язку беззаперечного підпорядкування старшим членам роду. Вони не мають у традиційній спільноті навіть права відповідати за свої вчинки – за злочини, скоєні дитиною або рабом, завжди відповідають батьки або хазяїн.

Нарешті, третя, основна, ініціація проходила після досягнення дитиною віку 13–15 років і становила собою, фактично, перетворення у дорослу людину і повноцінного члена роду, наділеного самостійністю і цілковитим або майже цілковитим набором прав та обов’язків. Саме ця посвята найбільше відповідала традиційному ініціаційному “шляху через Смерть”, на якому дитина втрачала своє дитяче ім’я та, відроджуючись як дорослий, отримувала своє нове ім’я, яке і вважалось єдиним справжнім ім’ям. Завдання даної посвяти полягає ще і в своєрідному випробуванні підлітка, магичній та побутовій перевірці того, наскільки він готовий і здатний увійти у спільноту дорослих людей.

За необхідності молоді люди, досягнувши віку 18–21 років, проходили й інші, додаткові ініціаційні обряди, хоча більша частина таких посвят скоріше належить вже до спеціалізованих або кастових ініціацій. Цікавим є те, що подібна послідовність вікових посвят збереглась (хоча і формально) у структурі вікових сходів середньовічного феодалного стану, яка мала приблизно такий

вигляд: до 7 років – виховання жінками; з 7 до 14 років – служба пажем; з 14 до 18–19 років – служба зброєносцем; у 18–20 років – рицарська посвята [9].

Другий тип посвяти добре ілюструє обрядова схема ініціації шамана. Ця ініціація є знаком того, що духи, божественні істоти або предки прийняли шамана і будуть з ним взаємодіяти. Спочатку дається знак, що дана людина повинна стати шаманом. Ігнорувати його не можна, оскільки можна захворіти або навіть померти. Таким знаком можуть бути бачення духів, сновидіння, в яких людина бачить предків, удари блискавок або будь-які знаки, пов'язані з шаманськими символами (кінь, орел, олень). Також людина може бути обрана від народження (народилась у роду шаманів) або за особистісними якостями (мовчазність, замкненість, мрійливість тощо).

Становлення шамана є неможливим без його цілковитого переродження. Практичному навчанню, офіційній посвяті обов'язково передувала ініціація духом, яка починалась з ініціаційної хвороби (нездужання, лихоманка, стани аж до коматозних), що могла тривати від декількох днів до декількох років. Тіло майбутнього шамана на цей час поміщають у печери або саркофаги, реально ховають, навіть він сам здається мерцем. Ініціаційна хвороба – це перший рівень посвяти.

Далі йде народження шамана. Він наділяється своїми новими здібностями і в цей час ніби переживає смерть. Це дуже важливий момент: духи, демони або предки уповні розривають тіло шамана на частини й оновлюють його. Тепер він може бачити духів, говорити мовою тварин і трав, співати магичні пісні. Але те, що шаман є ініційований, не означає, що він може одразу приступати до практики. Це він може зробити, завершивши навчання у досвідчених шаманів. Однак він уже має всі необхідні для цього здібності, а крім того (що є дуже важливим) у нього з'являються цінні союзники у вигляді духів-помічників, які оновлювали його тіло. Тепер вони будуть допомагати шаману.

За принципом умовної смерті особистості кандидата і народження його як посвяченого будуються всі посвяти другого типу, включаючи ритуали, які мають ініціаційний характер і пов'язані з основними змінами в житті людини.

Ними є посвяти у шамани, знахарі, ремісники, члени закритої суспільності тощо, а також обряди життєвого циклу – весільні, родильні, похоронні тощо.

Узагальнюючи зазначене вище, можна стверджувати, що ритуали ініціацій обох типів передбачають переключення психічної енергії зі звичних занять на нову і незвичну справу. З тим, хто ініціюється, відбувається онтологічна зміна, що пізніше знаходить своє вираження в усвідомленій зміні зовнішнього статусу. Ініціація призводить до відмирання менш адекватних і неактуальних умов життя та появи умов, які більш відповідають новому статусу того, хто ініціюється. Упродовж цього процесу відбувається трансформація, зміна, тому самі ритуали є таємничими. Цей обряд обов'язково відбувається під наглядом наставників – осіб, які вже пройшли відповідну посвяту [10, с. 54].

Отже, значення ініціацій у традиційному суспільстві було великим. Можна сказати, що вони являли собою стрижень обрядового життя цього суспільства.

Ритуали ініціації відомі з найдавніших часів. Вони готували людину до серйозних змін в її житті. Перші письмові описання ініціаційних процедур належать до часів античності. Плутарх так пише про Елевсінські таїнства (обрядові заходи, які виконували роль ініціацій): “Той, хто посвячується у великі таїнства, ...спочатку... блукає..., сповнений страхів, бредє через темряву, немов непосвячений; потім на нього обрушуються всі жахи перед остаточною посвятою, із тремтінням, здивуванням; потім його опромінює чарівне світло, він потрапляє в чисті сфери..., де його оточують голоси і танці та велич святих звуків і форм; той, хто завершив посвяту, вільно ходить серед них і, звільнений, у вінку приєднується до божественного кола та розмовляє з чистими і святими чоловіками, споглядаючи тих, хто живе тут без посвяти, – юрбу, яка копошиться коло його ніг, ...страшиться смерті і не вірує в тамтешні блаженства” [11, с. 587].

У процедурі, що описана Плутархом, простежуються елементи ініціаційного сценарію: стадії транцизії із сильними деприваційними мотивами

(випробування людини, яка переживає символічну смерть) та інкорпорації – повернення людини до життя та підвищення її статусу (приєднання до богів і святих людей).

Античні автори на прикладі Елевсінських, Діонісійських та Орфійських містерій указують на психологічну перебудову, що відбувається внаслідок проходження ініціацій. Відповідно до образної мови того часу, їхні думки викладаються на основі не психологічних, а релігійно-філософських, езотеричних категорій. Так, Платон пише: “...Ті, кому ми зобов’язані установою таїнств... ще в стародавності відкрили..., що той, хто зійшов в Аїд непосвяченим, буде лежати в бруді, а ті, хто очистилися і прийняли посвяту, відійшовши в Аїд, оселяться серед богів” [12, с. 114].

Звертає на себе увагу наявність ініціаційних мотивів у фольклорі – слов’янських билинах, бувальщинах і, особливо, у чарівних казках.

Відомий дослідник фольклорного матеріалу, зокрема казкового, В. Пропп виокремлював два сюжетних цикли, які склали все розмаїття чарівних казок: цикл посвяти (або ініціації) і цикл смерті. Він наводить набори функцій, що відповідають тому чи іншому циклу. Так, наприклад, залишення домівки та чарівні помічники відповідають циклу посвяти, а запах героя або його залізні чоботи – циклу смерті. За В. Проппом, обидва ці цикли поєднуються в один, оскільки посвята практично завжди включає або уявну смерть і воскресіння героя, або подорож у країну мертвих чи інше царство, тобто мотив ініціації містить у собі мотив смерті героя у його колишній іпостасі та народження в новій [13, с. 209].

У чарівних казках головний герой обов’язково підлягає випробуванням. Він повинен виявити у досконалості моральні почуття й якості: співчуття, милосердя, щедрість, справедливість тощо. Перевіряється сила і хоробрість героя, його винахідливість та вміння вирішувати складні завдання. Останнє випробування – смерть і воскресіння [14, с. 54].

Згадування про ініціаційну подорож міститься в більшості міфів. Часто така подорож відбувається з відвідуванням країни мертвих, а її метою є набуття

мудрості та знань. Причому мотив пізнання виявляється в поїданні чи поглинанні або героєм, або героя.

Обряди ініціації зустрічаються у всьому світі, практично в усіх культурах. Дуже важливим є те, що вони ґрунтуються на ритуальному зіткненні зі смертю з подальшим відродженням. Структура ініціації є такою ж, як і структура реального переживання передсмертного досвіду в осіб, які пережили клінічну смерть, як і структура відбування родів, міфічних сюжетів тощо. Ініціація є сильним каталізатором для духовного переродження як окремої людини, так і суспільства в цілому, оскільки зіткнення зі станом смерті обумовлювало в подальшому глибоку особистісну перебудову, тобто особистість людини та її структура зазнавали глобальних змін. Це можна пояснити тим, що механізм, покладений в основу переживань, які виникають при контакті зі смертю або смертельною небезпекою, є універсальним та сприяє духовному перетворенню, що обумовлено архетипно. Наші предки досить добре знали і використовували цю унікальну здатність – емоційно релаксувати, духовно перероджуватись шляхом близького зіткнення зі смертю [10, с. 53].

Про існування ініціацій у слов'ян свідчить наявність досить добре розроблених ініціаційних сценаріїв професійної (військової та ремісничої) посади. Зокрема запорозьке козацтво виробило свою обрядовість, яка охоплювала різні сфери життя і діяльності. Вона була пов'язана, насамперед, з основним заняттям – військовою справою та воєнізованим побутом. Так, обряди прийому в запорожці утворювали основу воїнської ініціації. Першою стадією ініціації було ритуальне відокремлення від громадян. Вона починалася обрядовими проходами майбутнього запорожця “на той світ”. На Січі він проходив обряди прийому в молоді козаки, які включали урочисту присягу на вірність спільноті і, ймовірно, прийняття православ'я, якщо молодий козак був іншої віри. Потім він певний час навчався військової справи та правил поведінки запорожця. У цей час в його зовнішньому вигляді, поведінці всіляко підкреслювалися принижене становище, що є характерним для другої стадії ініціації. Молодий козак був об'єктом ритуальних висміювань і принижень, був

змушений виконувати роль служителя при старшині та старших козаках. Испит на звання козака-запорожця міг включати споживання якоїсь бридкої їжі, скакання на необ'їждженому коні, випробування винахідливості тощо. Коли юнак з честю проходив через усі випробування, то допускався до участі у воєнних діях козаків. Завершувалась ініціація прийомом нового козака до одного з січових куренів та обрядом перейменування, який означав його нове народження, уже як козака [15, с. 246–247].

У ХХ столітті інтерес до ініціації починає виявляти психологія. Дослідники одержують можливість оперувати досить великою кількістю емпіричного матеріалу, накопиченого етнографією, що надає можливість проводити узагальнення. Психологічне обґрунтування ініціації міститься також в дослідженні В. С. Мухіної, яка вказує на синхронізацію ініціаційного впливу й особливостей психіки, обумовлених віковим розвитком тих, хто ініціюється. Вона стверджує, що ініціації можуть виступати як психотерапевтична умова, яка сприяє усвідомленню своїх можливостей, своїх меж і визначенню зі своїми прагненнями. Ініціації створювалися з метою просування людини до нових етапів соціальної зрілості через можливість перевірити себе в складних ситуаціях та утвердити здатність контролювати свою волю, емоції, настрої і поведінку [16, с. 81].

Загалом, якщо проаналізувати традиційні ініціації з точки зору психології, то можна зробити висновок, що обов'язковим є ніби психологічне “очищення” того, хто ініціюється, звільнення його від психологічних утисків та різних комплексів, накопичених упродовж прожитого життя. Тобто у процесі ініціації душа людини має стати *tabula rasa*, “чистою дошкою”, на якій ініціація “накреслює свої письмена” – сповнює її новим змістом, що і є психологічною сутністю ініціації [9, с. 134].

Ініціація так тісно пов'язана з існуванням людини, що й досі, у сучасному світі, її жести і дії в певних обставинах повторюють ініціаційні сценарії. Наприклад, юнак, вибираючи собі професію або вже працюючи в обраній галузі, стикається з різними труднощами, які певним чином можна розглядати

як ініціаційні випробування, оскільки, долаючи ці труднощі, юнак зазнає моральних, а іноді і фізичних страждань, він ніби “випробовує” самого себе, пізнає свої можливості, дорослішає.

При розгляді ініціацій звертає на себе увагу типологічна подібність багатьох елементів ініціаційних процедур, зафіксованих у різних, територіально та хронологічно відокремлених, культурах. Однак, хоча сценарії посвят є близькими один до одного типологічно, вони значно різняться між собою за набором та значущістю елементів, тривалістю процедур тощо. Залежно від вимог, що висувалися спільнотами до тих, хто ініціюється, значною мірою варіювався вік здійснення вікових посвят. Крім того, ініціаційні посвяти не були одноразовими заходами. У багатьох спільнотах існували цілі системи послідовних посвят: ініціації мали багатоетапний характер і були розтягнуті на роки та десятиліття. Нарешті, значно різнилися між собою системи прав та обов'язків, які отримувались індивідами після проходження ініціацій.

Тому ми зробили спробу систематизувати існуючі ініціаційні сценарії і виокремити такі їх елементи, котрі найбільш часто зустрічаються і в середовищі професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників [17].

На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що майбутні офіцери-прикордонники складають ініціаційне товариство. Перебування в ньому, відповідно до ініціаційного сценарію, містить у собі сегрегацію (відрив від сім'ї, звичного оточення), яскраво виражену лімінальну фазу (сам процес навчання у вищому військовому навчальному закладі, що включає соціальну депривацію, пресінг, деіндивідуалізацію особистості) та інкорпорацію (завершення навчання та отримання нового соціального статусу).

Отже, розглянуті елементи ініціаційного сценарію є достатньо близькими з тими явищами, що відбуваються з майбутніми офіцерами-прикордонниками у вищому військовому навчальному закладі. Причому ініціація майбутніх офіцерів-прикордонників, з урахуванням зазначеного вище, є поєднанням як першого, так і другого типу цього обряду, оскільки під час навчання у вищому

військовому навчальному закладі в курсантів відбувається одночасний віковий перехід і вступ до професійної групи.

Тому поняття “ініціації майбутніх офіцерів-прикордонників” ми трактуємо як комплексне, діяльнісне, психосоціальне явище, що відбувається в умовах середовища їх професійної підготовки, завершується набуттям ними нового соціального статусу та супроводжується переходом їх особистісних якостей на більш високий рівень; водночас відбуваються віковий перехід і вступ до професійної групи (до офіцерського складу).

Урахування існування цього феномена в курсантському середовищі надасть військовим вихователям можливість організовувати та корегувати процедури ініціаційного типу, які застосовуються у випадках адаптації вчорашніх школярів до умов військового середовища.

Напрямок подальших досліджень автор вважає вивчення сучасного стану ініціацій майбутніх офіцерів-прикордонників під час навчання у вищому військовому навчальному закладі.

Список використаної літератури

1. Москалець, В. П. Психологія особистості : курс лекцій для студентів спеціальності “Соціальна робота” / В. П. Москалець. – Івано-Франківськ : Плай, 2009. – 96 с.
2. Геннеп, А. Обряды перехода: систематическое изучение обрядов / Арнольд ван Геннеп ; [пер. с франц. Ю. В. Ивановой, Л. В. Покровской]. – М. : Восточная литература, 2002. – 198 с.
3. Тендрякова, М. В. Первобытные возрастные инициации и их психологический аспект (по австралийским материалам) : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.07 / Мария Владимировна Тендрякова. – М., 1992. – 246 с.
4. Психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
5. Шапар, В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2005. – 640 с.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (із дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
7. Большой энциклопедический словарь : Т. 1 / гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : Сов. Энциклопедия, 1991. – 863 с.
8. Современный словарь иностранных слов. – СПб. : Дуэт, 1994. – 752 с.
9. Платов, А. В. Традиционные посвящения: бессмертие и свобода / Антон Платов // Мифы и магия индоевропейцев. – М. : София, Гелиос, 2002. – Вып. 10. – С. 124–137.
10. Матеюк, О. А. Ініціації як форма психологічного впливу на особистість / О. А. Матеюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / відп. ред. Балабін В. В. – 2009. – Вип. 23. – С. 53–54.
11. Плутарх. Моралии / Плутарх. – М. : Эксмо-пресс, 1999. – 1120 с.
12. Платон. Федон, Пир, Федр, Парменид / Платон. – М. : Мысль, 1999. – 528 с.
13. Пропп, В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – М. : Лабиринт, 1998. – 512 с.
14. Бакулина, С. Ю. Воспитание нравственных чувств младших школьников средствами сказок народов мира : дисс. ... кандидата пед. наук : 13.00.07 / Бакулина Светлана Юрьевна. – Одесса, 2000. – 191 с.
15. Яворницький, Д. І. Історія запорозьких козаків : Т. 1 / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990. – 581 с.
16. Мухина, В. С. Инициации подростков во временных объединениях как условие личностного роста / В. С. Мухина // Развитие личности. – 2000. – № 1. – С. 79–107.
17. Андрощук, О. Ю. Систематизація існуючих ініціаційних сценаріїв та адаптація їх до умов військового середовища / О. Ю. Андрощук // Збірник наукових праць № 34. Частина II. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2005. – С. 93–95.

Рецензент: кандидат педагогічних наук, доцент Полюк В. С.